

УДК 378.091.212:78.071.2:001.8
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-4-40>

Юлія ХАРЧЕНКО,
orcid.org/0000-0001-9020-3001
концертмейстер кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) *kharchenko_yuliia@mdpu.org.ua*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ»

У статті розглядаються основні підходи до поняття «методологічна рефлексія концертмейстера закладу вищої освіти» як структурного елемента в контексті становлення методологічної культури фахівця. Підкреслено, що функціонування методологічної культури підпорядковано науковій методології – системі, що має складну ієрархічну організацію і формує світоглядну концепцію світової науки. Проаналізовано внесок вітчизняних та зарубіжних науковців із проблеми методологічної культури фахівця і практичних особливостей професійної діяльності концертмейстера. Аналіз наукових джерел доводить: незважаючи на наявність у науковому фонді певної кількості досліджень із проблеми становлення методологічної культури, особливостей професійної діяльності концертмейстера, методологічна рефлексія (як функціонально-практичний складник методологічної культури фахівця) все ще потребує спеціальних наукових пошуків та доповнень. Здійснено спробу уточнити поняття «методологічна рефлексія концертмейстера закладу вищої освіти» через трактування напрямів діяльності, її мети, цінностей, завдань, функцій та принципів. Акцентовано на змісті методологічної рефлексії, який характеризується наявністю методологічних знань та навичок. На основі змістовного аналізу теоретичних джерел виявлено етапи здійснення методологічної рефлексії: етап проєктування наукового дослідження; етап здійснення наукового дослідження; критико-рефлексивний етап здійсненої дослідницької роботи. Підкреслено, що індивідуальна методологічна культура концертмейстера значно впливає на перебіг його професійної діяльності, визначає, зрештою, її результат, тому питання підвищення та вдосконалення рівня методологічної рефлексії посідає важливе місце в наукових дослідженнях фахівця. Автором наголошено на необхідності постійно вдосконалювати методологічну рефлексію та методичну самостійність концертмейстера як суб'єкта, що здійснює науково-пошукову діяльність. Констатовано, що високий професіоналізм концертмейстера є невід'ємним складником успішної професійної діяльності.

Ключові слова: концертмейстер, методологія, методологічна культура, методологічна рефлексія концертмейстера, професійна діяльність концертмейстера.

Yuliia KHARCHENKO,
orcid.org/0000-0001-9020-3001
Concertmaster at the Theory and Methodology of Music Education and Choreography
Department Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine) *kharchenko_yuliia@mdpu.org.ua*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ESSENCE OF THE CONCEPT “METHODOLOGICAL REFLECTION OF THE ACCOMPANIST OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION”

The article considers the main approaches to the concept of “methodological reflection of the accompanist of the higher education institution” as a component of professional activity in the context of the formation of the methodological culture of the specialist. It is emphasized that the functioning of methodological culture is subordinated to scientific methodology – a system that has a complex hierarchical organization and forms the worldview concept of world science. The contribution of domestic and foreign scholars on the problem of the methodological culture of the specialist and practical features of the professional activity of the accompanist is analyzed. Analysis of scientific sources shows that despite the presence in the scientific fund of some studies on the formation of methodological culture, features of the professional activity of the accompanist, methodological reflection as a functional and practical component of methodological culture still requires special research and additions. An attempt was made to clarify the concept of «methodological reflection of the accompanist of the higher education institution» through the interpretation of activities, their purpose, values, objectives, functions, and principles. Emphasis is placed on the content of methodological reflection, which is marked by the presence of methodological knowledge and skills. Based on the semantic analysis of theoretical sources the stages

of realization of methodological reflection are revealed: the stage of designing scientific research; stage of scientific research; critical-reflexive stage of the performed research work. It is emphasized that the individual methodological culture of the accompanist has the most significant impact on the entire course of his professional activity, ultimately determines its outcome, so the issue of increasing and improving the level of methodological reflection is important in research. Emphasis is placed on the need for continuous improvement of methodological reflection and methodological independence of the accompanist as a subject who carries out research activities. It is stated that the high professionalism of the accompanist is an integral part of successful professional activity.

Key words: *accompanist, methodology, methodological culture, the methodological reflection of the accompanist, professional activity of the accompanist.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні реформи останніх десятиліть, зміни суспільного устрою, демократизація політичного, соціального, економічного розвитку сприяли істотній модернізації освітньої галузі: передбачено зміни у змісті навчальних дисциплін, програм, запропоновано новий підхід до змісту професійної діяльності науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, «одним із положень якої є підвищення рівня професіоналізації та розвитку особистості фахівців» (Василенко, 2016: 38). На необхідність «розвитку мотиваційно-смиислового ставлення до педагогічної діяльності як до місії, до власного музичного покликання як подвижницького, універсально-діяльницького служіння розвитку духовності суспільства, формування відповідальності за власне професійне майбутнє та його наслідки» звертає увагу Н. Сегеда (Сегеда, 2002: 1). З'явилися різноманітні інноваційні освітні технології, підходи, теорії. Процеси демократизації управління освітою, деідеологізація освітніх цінностей, гуманістичний підхід до розвитку студента вимагають від концертмейстера вміння орієнтуватися у величезному обсязі музично-педагогічних знань, аналізувати нові музично-педагогічні теорії та технології, досліджувати та адаптувати їх з урахуванням посиленого цілеспрямованого виховного впливу на здобувачів вищої освіти (Чумак, 2012: 25–30), що передбачає володіння концертмейстером розвинутою методологічною рефлексією.

Аналіз досліджень. Проблему рефлексії як системоутворювального механізму наукового дослідження розглядали О. Анісімов, В. Моляка, М. Міріманова, С. Рубінштейн. Методологічну рефлексію як професійну якість педагога-дослідника висвітлено в наукових працях В. Краєвського, С. Розової. Місце методологічної рефлексії з точки зору аналітико-ретроспективного етапу розвитку педагогіки в структурі інноваційної діяльності викладача досліджували В. Слатьонін, Л. Подимова, В. Кутьєв, Я. Турбовська та ін. Дослідники Н. Нікандров, В. Кан-Калік, В. Богін, І. Лернер визначали роль рефлексії в змісті педагогічної творчості. Методологічна реф-

лексія (як важливий компонент змісту професійного навчання) проаналізована в роботах І. Ільєсова, І. Можаровського. До проблеми місця та ролі методологічної рефлексії в науково-дослідній роботі викладача звертаються у своїх працях Г. Щедровицький, Т. Альтшуллер, О. Шемеліна, С. Матюшенко, В. Супрун, Ю. Шрейдер, М. Ярошевський та ін.

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз поняття «методологічна рефлексія концертмейстера закладу вищої освіти».

Виклад основного матеріалу. Динамічність суспільства, відкритість та невизначеність майбутнього зумовлюють складність та масштабність завдань, які постають сьогодні перед фахівцями будь-якої професійної галузі, вимагають здібностей до проблемного бачення, конструювання та застосування якісно нових, нестандартних моделей у власній професійній діяльності. Безсумнівно, що в цьому стані пріоритетним для концертмейстерів стає становлення інноваційного стилю фахової діяльності, пов'язаного з відмовою від відомих стандартів, стереотипів у професії, виходом за межі чинних нормативів, знаходженням інноваційних способів вирішення професійних завдань. З огляду на це, актуалізується потреба у висококваліфікованому, обдарованому концертмейстері, який перебуває в постійному творчому пошуку і який здатний оновлювати зміст власної діяльності шляхом критичного і творчого її освоєння, застосування досягнень науки та професійного досвіду. Ефективність здійснення інноваційної діяльності концертмейстера значно залежить від наявності в фахівця методологічної культури. Залишається дискусійним визначення головного напрямку діяльності концертмейстера закладу вищої освіти. Чи має домінувати його досягнення у творчій чи науковій діяльності? І тут немає однозначної відповіді. Загальним у цьому варіативному розумінні залишається таке: концертмейстер закладу вищої освіти має реалізовувати свої можливості як у творчій, так і в науковій діяльності (переважно там, де він більш здатний). Природно, що концертмейстер поєднує музично-педагогічний, практично-творчий та науковий

види діяльності, кожен із цих складників відіграє важливу роль в успішності професійної діяльності фахівця. З огляду на це, нас особливо цікавить методологічний складник у діяльності концертмейстера закладу вищої освіти, його методологічна рефлексія.

Проблема методологічної рефлексії досліджувалась у роботах Е. Абдулліна, О. Бережної, С. Годника, В. Краєвського, В. Сластеніна та ін. Роль рефлексії та рефлексивного підходу в мисленні та діяльності підкреслював Г. Гегель, який стверджував, що «результат будь-якої пошукової діяльності має бути осмислений разом із процесом його отримання» (Гегель, 1974). Останнім часом категорія рефлексії широко розглядається на всіх рівнях наукової думки і є однією з основних у вирішенні найактуальнішого завдання сучасності – формування у фахівцеві культури загального та професійного мислення, творчої спрямованості його особистості. Поняття рефлексії в сучасній методології педагогіки є одним із провідних та розкривається в різних значеннях, як-от: «принцип мислення, що спрямовує особистість на осмислення й усвідомлення власних пріоритетів», «предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту та методів пізнання», «діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову та специфіку духовного світу людини» (Цехмістро, 2003: 5–9). Філософське трактування рефлексії тлумачиться такими дефініціями: «рефлексія як самопізнання педагогічної науки» (Скаткін, 1986: 193), «самосвідомість дослідника, роздуми про власну наукову діяльність» (Краєвський, 2001: 81–82). Під методологічною рефлексією концертмейстера закладу вищої освіти в цьому контексті ми розуміємо роздуми фахівця про власну професійну діяльність з позиції методології.

Зміст методологічної культури багато в чому визначається рівнем формування методологічної рефлексії та багатьма іншими чинниками, як-от логічна обґрунтованість та послідовність одержуваних висновків, здатність до об'єктивного та критичного осмислення власних наукових напрацювань, можливість ефективного застосування свого творчого потенціалу, а також широке використання наявних наукових методик (Ярова, Воробьева, 2018: 109–111). Існує думка, що одним із найважливіших компонентів методологічної культури дослідника є методологічна наукова рефлексія, крізь «призму» якої автор здатен не тільки критично переглянути зроблені ним висновки, а й значно підвищити весь рівень наукового підходу до роботи. З огляду на це, необхідно

визначити поняття методологічної наукової рефлексії. Загалом, методологічна рефлексія має розглядатися як системоутворювальний компонент методологічної культури, що передбачає постійне виявлення й усвідомлення власної дослідницької діяльності – умов, у яких вона відбувається, засобів, які застосовує фахівець, результатів власного пізнавального процесу та застосовуваних ним методів і методик. Оскільки рівень усвідомленості своєї роботи, можливість критично оцінити її результати серйозно впливає на її ефективність, сучасна наука вважає наукову рефлексію невід'ємною частиною будь-якого процесу дослідження. В. Краєвський зазначає, що з усіх компонентів методологічної культури провідним є методологічна рефлексія. На думку науковця, методологічна рефлексія – це вміння аналізувати власну дослідницьку діяльність, здатність до наукового обґрунтування, критичного осмислення та творчого застосування певних концепцій, форм та методів пізнання, управління, конструювання (Краєвський, 2001). Саме методологічна рефлексія має сприяти концертмейстеру, котрий займається дослідницькою діяльністю, стати «над дослідженням», зайняти ставлення незалежного опонента до власного дослідження. Під методологічною рефлексією (як системоутворчим компонентом методологічної культури концертмейстера) ми розуміємо постійний критичний аналіз, оцінку процесу та результату власної дослідницької діяльності, умов, за яких вона здійснюється з метою корекції та якісного проектування подальшої дослідницької роботи.

Сьогодні наука досягла такого рівня свого розвитку, за якого всі процеси, які відбуваються, можуть здійснюватися лише за умови забезпечення розвитку та вдосконалення наукової методологічної рефлексії. Однією з найважливіших функцій методологічної рефлексії є постійний моніторинг та критичний аналіз не лише власних досліджень, а й усієї наукової галузі, підґрунтям чого є встановлені логічні, гуманітарні та власне методологічні критерії якості наукових досліджень (Кочергін, 2003). Це уможливує корекцію здійснюваної стратегії дослідження та проектування подальших дій з урахуванням виявлених оман та помилок. Рефлексія вважається особливим явищем у науковій галузі й не вичерпується лише поняттям самопізнання. Визначаючи предмет методологічної рефлексії концертмейстера, необхідно вказати на процес висловлення особистого творчого й наукового досвіду фахівця. У своїй рефлексивній діяльності концертмейстер сприймає навколишню дійсність у вигляді власного розумового аналізу,

застосовуючи знання форм наукового мислення. Зміст методологічної рефлексії концертмейстера представлено методологічними знаннями та навичками. До методологічних знань, необхідних для якісного проектування, здійснення та оцінки наукового дослідження, належать такі: знання про рівні методології, про компоненти наукового дослідження; знання закономірностей і принципів педагогіки мистецтва, методологічних основ наукового дослідження, видів наукового обґрунтування; знання структури та специфіки музично-педагогічної теорії та музично-педагогічної практики, функцій музичної педагогіки; знання методів наукового дослідження, критеріїв та показників якості дослідження, джерел методологічного забезпечення дослідження; знання зв'язків педагогіки мистецтва з іншими науками та форм упровадження результатів власних досліджень в освітню практику. Методологічна рефлексія концертмейстера має бути присутня на всіх етапах проведення наукового дослідження (від процесу постановки та проектування завдань до оцінного завершального етапу).

Предметний розгляд навичок методологічної рефлексії передбачає такі етапи: проектування дослідження, здійснення дослідження, критико-рефлексивний етап проведеної дослідної роботи. На етапі проектування концертмейстером дослідження важливими вважаємо такі вміння: визначити коло проблем дослідження; критично осмислити труднощі на практиці, які є джерелом проблеми дослідження; оцінити наявність у сучасній науці методологічних засобів для вирішення проблеми дослідження; обґрунтувати не лише актуальність напряду, а й теоретичну та практичну значущість дослідження на основі моніторингу власної концертмейстерської практики й критичного аналізу наукових джерел; визначити об'єкт, предмет дослідження, що встановлює напрям та межі дослідницької діяльності; чітко визначити мету дослідження, критично проаналізувати завдання, оцінити можливість вирішення, використовуючи сконструйованій методологічний інструментарій; визначити зв'язок між основними методологічними характеристиками дослідження (проблемою, актуальністю, метою та ін.); сконструювати концепцію власного дослідження, здійснивши аналіз наявних концепцій (філософських, загальнонаукових та частково наукових); здійснити критичну оцінку дослідження з позиції доцільності та практичної значущості. На етапі здійснення дослідження концертмейстерові важливо: проаналізувати те, чи відповідає перебіг власного наукового пошуку логіці дослідження (Краєвський, Бережнова, 2006); підготувати

проект майбутньої діяльності; оцінити теоретичну значущість з точки зору гуманітарних цінностей; оцінити ефективність використання методологічного інструментарію, встановити відповідність інструментарію цілям та завданням дослідження; критично проаналізувати об'єкт дослідження з позиції системного підходу; критично екстраполювати результати дослідження, отримані в суміжних із музичною педагогікою наукових галузях (психології, філософії, соціології та ін.); проаналізувати результати дослідницької роботи. На рефлексивному етапі проведеної дослідницької роботи концертмейстерові потрібні такі вміння: оцінити, наскільки результати дослідження можна застосовувати в подальших дослідженнях; об'єктивно визначити рівень новизни дослідження; об'єктивно оцінити рівень теоретичної значущості результатів дослідження (дисциплінарний, загально-проблемний, приватно-проблемний) (Полонський, 1987); об'єктивно оцінити рівень практичної значущості результатів проведеного дослідження (загально-методичний, приватно-методичний) (Полонський, 1987); оцінити значущість результатів із точки зору критеріїв науковості, методологічних, логічних та гуманітарних критеріїв.

Методологічна рефлексія допомагає концертмейстерові передбачати результати власної дослідницької роботи, коригувати перебіг роботи, визначити практичне значення дослідження. Цим вона сприяє цілісному уявленню об'єкта, що досліджується, критичному аналізу власної практичної діяльності в минулому і сьогодні, а також спрямовує фахівця на подальші дослідження. Це «зворотний зв'язок» концертмейстера із самим собою: на етапі проектування, здійснення та оцінки виконаної роботи фахівець ставить собі питання і сам дає на них відповіді, аналізує недоліки та переваги власної дослідницької діяльності, наводить аргументи «за» і «проти» положень дослідження, стає суб'єктом дослідницької діяльності. Глибока і стала властивість методологічної рефлексії концертмейстера сприяє проникненню в сутність об'єкта, що досліджується, з метою визначення його розвитку, функціонування, поправки в разі потреби, а також отриманню сукупності знань про досліджуваний об'єкт. Здійснюючи методологічну рефлексію, фахівець перетворює її на особисте надбання: дослідницька діяльність стає його особистим досвідом, засобом розвитку та перетворення. Методологічна рефлексія концертмейстера здійснюється безперервно, поступово проникаючи в найглибші змістові верстви дослідження, сприяючи його неухильному розвитку, правильному функціонуванню і, зрештою, збільшенню сукуп-

ності знань загалом. Необхідно також указати на постійне особисте зростання: концертмейстер набуває важливого досвіду самостійної роботи, що закладає основи професійного творчого зростання та постійного його вдосконалення. На наш погляд, найбільш суттєвим показником оволодіння методологічною культурою концертмейстера є сформована ним у процесі дослідження рефлексивна самостійність, яка дає можливість фахівцеві об'єктивно й критично підходити до проблеми та вирішувати дослідницькі завдання найрізноманітніших рівнів методологічної складності: визначити актуальність дослідження, застосувати наявний потенціал власного знання, визначити слабкі місця побудованого алгоритму вирішення проблеми та спроектувати можливі способи її подолання, побудувати логічно вивірену систему обґрунтування, а також застосувати нестандартний підхід до вирішення поставлених завдань (Фролова, Шашуріна, 2018: 298–301).

Висновки. Отже, в процесі фахової діяльності концертмейстера методологічна рефлексія постає як процес осмислення знань своїх розумових та практичних дій, що відрізняються певною специфікою (зокрема, художністю) та які «спрямовані на пізнання та перетворення музично-педагогічної дійсності» (Абдуллін, 2019: 9). Рефлексія теоретичних, практичних та творчих напрямів музично-педагогічної дійсності, передбачувана дослідницькою діяльністю, має бути не тільки цілеспрямованою та усвідомленою, а й емоційно-ціннісною, тобто ґрунтуватися на одночасному включенні особистості концертмейстера у всій її цілісності в цей процес. Культура методологічного осмислення проблем педагогіки музичної освіти передбачає такий рівень відносин, за якого окреслені проблеми стають особистісно значущими для концертмейстера та за допомогою дослідницької діяльності входять до кола його професійних інтересів та орієнтації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллин Э. Б. Методологическая подготовка музыканта-педагога: сущность, структура, процесс реализации : монография. Москва : МПГУ, 2019. 280 с.
2. Василенко Л. М. Задоволеність студентів навчальною діяльністю як чинник успішності їхньої професійної підготовки. Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 21 (2 – 2016). Ч. 1. 272 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. Москва : «Мысль», 1974. 452 с.
4. Кочергин А. А., Кочергин А. Н. Методологический арсенал науки. Москва, 2004.
5. Краевский В. В., Бережнова Е. В. Методология педагогики : новый этап : учебное пособие. Москва : Академия, 2006. 400 с.
6. Краевский В.В. Методология педагогики : пособие для педагогов-исследователей. Чебоксары : Изд-во Чуваш. ун-та, 2001. 244 с.
7. Полонский В. М. Оценка качества научно-педагогических исследований : учебное пособие. Москва : Педагогика, 2019. 220 с.
8. Сегеда Н. А. Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ : НПУ ім. Драгоманова, 2002. 209 с.
9. Скаткин М. Н. Методология и методика педагогических исследований : в помощь начинающему исследователю. Москва : Педагогика, 1986. 152 с.
10. Фролова Т. Н., Шашуріна Г. В. Методология научного познания как основа научного творчества : *Вестник Московского университета МВД России*, 2018. № 4. С. 298–301.
11. Цехмістро І. З. Голістична філософія науки : навчальний посібник. Харків : Вид-во «Акта», 2003. 285 с.
12. Чумак О. В. Парадигма освіти XXI століття: інноваційні аспекти. *«Особистість в єдиному освітньому просторі»* : збірник наукових тез III Міжнародного форуму, м. Запоріжжя, 2012. Випуск № 1. С 104–107.
13. Яровова Т. В., Воробьева М. В. Совершенствование профессиональных компетенций профессорско-преподавательского состава вузов в системе повышения квалификации. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки*. Москва, 2018. № 2. С. 109–111.

REFERENCES

1. Abdullin E. B. Metodologicheskaya podgotovka muzykanta-pedagoga: sushchnost. struktura. protsess realizatsii [Methodological training of the musician-teacher: essence, structure, implementation process] : Monograph. Moscow, MSPU, 2019. 280 p. [in Russian].
2. Vasylenko L. M. Zadovolenist studentiv navchalnoiu diialnistiu yak chynnyk uspishnosti yikhnoi profesiinoi pidhotovky [Satisfaction of students with educational activities as a factor in the success of their training]. Pedagogical education: theory and practice : collection of scientific works, no 21 (2-16). Kamenets-Podolsky, 2016. 272 p. [in Ukrainian].
3. Gegel G. V. F. Entsiklopediya filosofskikh nauk [Encyclopedia of philosophical sciences]. Vol. 1. Nauka logiki. Moscow : "Mysl", 1974. 452 p. [in Russian].
4. Kochergin A. A. Kochergin A. N. Metodologicheskii arsenal nauki [Methodological arsenal of the science.]. Moscow, 2004. [in Russian].

5. Krayevskiy V. V. Berezhnova E. V. Metodologiya pedagogiki : novyy etap [Methodology of the pedagogy : a new stage] : textbook for students of higher educational institutions. Moscow, 2006. 400 p. [in Russian].
6. Krayevskiy V. V. Metodologiya pedagogiki : posobiye dlya pedagogov-issledovateley [Methodology of Pedagogy : A Handbook for Research Educators]. Cheboksary, 2001. 244 p. [in Russian].
7. Polonskiy V. M. Otsenka kachestva nauchno-pedagogicheskikh issledovaniy [Assessment of the quality of scientific and pedagogical research] : a textbook. Moscow, 2019. 220 p. [in Russian].
8. Sehed N. A. Pidhotovka maibutnoho vchytelia muzyky do profesiinoi samorealizatsii [Preparing a future music teacher for professional self-realization] : Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, 2002. 209 p. [in Ukrainian].
9. Skatkin M. N. Metodologiya i metodika pedagogicheskikh issledovaniy : v pomoshch nachinayushchemu issledovatelyu [Methodology and methods of pedagogical research: to help the novice researcher]. Moscow, 1986. 152 p. [in Russian].
10. Frolova T. N. Shashurina G. V. Metodologiya nauchnogo poznaniya kak osnova nauchnogo tvorchestva [Methodology of scientific knowledge as the basis of scientific creativity] : Bulletin of the University of the MIA no 4, Moscow, 2018. pp. 298–301. [in Russian].
11. Tsekhmistro I. Z. Golistichna filosofiya nauki [Holistic philosophy of science] : Tutorial. Kharkov, 2003. 285 p. [in Ukrainian].
12. Chumak O. V. Paradyhma osvity 21 stolittia: innovatsiini aspekty [21st Century Education Paradigm: Innovative Aspects], "Osobystist v yedynomu osvitnomu prostori" : zbirnyk naukovykh tez III Mizhnarodnoho forumu, vypusk № 1 ["Personality in a single educational space" : abstracts of the III International Forum, no 1]. Zaporizhzhia, 2012. pp. 104–107. [in Ukrainian].
13. Yarovova T. V. Vorobyeva M. V. Sovershenstvovaniye professionalnykh kompetentsiy professorsko-prepodavatelskogo sostava vuzov v sisteme povysheniya kvalifikatsii [Improving the professional competencies of the teaching staff of universities in the system of advanced training]. Modern Science: Actual Problems of Theory and Practice. Series: Humanities, no 2. Moscow, 2018. pp. 109–111. [in Russian].